

Ekolojik Krizin Sorumlusu Monoteizm mi? Tanrı-Alem İlişkisinin Ekofeminist Tasavvurları

Is Monotheism the Root Cause of the Ecological Crisis? Ecofeminist Conceptions
of the God-Universe Relationship

Sevcan ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara/Türkiye
Assistant Professor Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology, Ankara/Türkiye
sevcan.ozturk@asbu.edu.tr | orcid.org/0000-0001-5423-4986 | ror.org/025y36b60

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

23 Şubat 2023 23 February 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

08 Haziran 2023 08 June 2023

Yayın Tarihi Date Published

30 Haziran 2023 30 June 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sevcan Öztürk).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sevcan Öztürk).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Öztürk, Sevcan. “Ekolojik Krizin Sorumlusu Monoteizm mi? Tanrı-Alem ilişkisinin Ekofeminist Tasavvurları”. *Kader* 21/1 (Haziran 2023), 301-319. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1255426> ”

Öz

Bu makale, ekolojik krizin kökeninin teolojik nedenlere, özellikle de Hıristiyanlığın geleneksel monoteist Tanrı tasavvuruna dayandığı iddiasından hareket etmektedir. Makalenin amacı, monoteist Tanrı tasavvurunun ortaya koyduğu Tanrı ve alem ilişkisi anlayışının ekolojik krizin temel sebebi olduğu suçlamasını, bunun önde gelen temsilcilerinden olan ekofeminist teolojinin argümanları çerçevesinde değerlendirmektir. Ekolojik krizin teolojik boyutları ile incelenmesini içeren literatürde konuyu insan ve doğa ilişkisi boyutuyla değerlendiren çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, nispeten az sayıda da olsa, konuyu Tanrı ve alem ilişkisi çerçevesinde ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı ekofeminist teologların ortaya koyduğu çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmaların en belirgin ortak özelliği, ekolojik krizle ilişkili olarak geleneksel monoteist Tanrı tasavvuru karşısında ekofeminist teologların ortaya koydukları eleştirel tavrıdır. Eleştirilerin merkezinde monoteist Tanrı tasavvurunun Tanrı'nın birliğine değil; Tanrı'nın sıfatları arasında mutlak güce ve mutlak aşkınlığa yaptığı vurgu yer almaktadır. Özellikle Batı Hıristiyanlığında hâkim Tanrı anlayışını temsil ettiği iddia edilen monoteist tasavvur, ekofeminist teologlara göre, gerçekliği açıklamada düalist bakış açısının da uygulanması neticesinde hiyerarşik bir Tanrı-alem ilişkisini desteklemektedir. Tanrı, güç ilişkilerini meşru hale getiren ve zayıf olanın ezilmesini mümkün kılan, bu dünyanın dışında ve bu dünyayı aşan bir varlık olarak tasvir edilmektedir ve monoteist Tanrı tasavvuru, bu sebeple, ekofeminist teologlar tarafından eleştirilmektedir. Ekofeminist teologlar, geleneksel monoteist Tanrı tasavvuruna alternatif olarak iki öncü ekofeminist teolog Rosemary R. Ruether ve Sally McFague'nün sırasıyla savunduğu panteist ve panenteist Tanrı tasavvurlarını önermektedirler. Çalışmanın bahsi geçen amacı doğrultusunda, ekofeminist teolojinin önerdiği ve çağdaş Hıristiyan felsefi teolojisinde Tanrı-alem ilişkisi yaklaşımları arasında öne çıkan panteist ve panenteist yorumlar ekolojik kriz bağlamında ele alınmaktadır. Ekofeminist söylemin teoloji alanına uygulanmasında ortaya çıkan bazı problemler ekofeminist teologların öne sürdükleri alternatif Tanrı tasavvurları açısından değerlendirilmektedir. Çalışma dört bölüm içermektedir. Öncelikle ekofeminizm akımının teoloji ile ilişkisinin boyutları ortaya koyulmuştur. Sonra ekofeminist teolojinin monoteist Tanrı tasavvuruna yönelik eleştirisinde ortaya koyduğu temel argümanları tartışılmıştır. Daha sonra ekofeminist teolojinin monoteizm karşısında sunduğu alternatif Tanrı tasavvurları olan panteist ve panenteist tasavvurlar ele alınmıştır. Son olarak ise ortaya koymuş olduğu argümanlar çerçevesinde ekofeminist teolojinin ve Tanrı tasavvurlarının içeriksel ve metodolojik açılardan bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Ekoteoloji, Ekofeminizm, Panteizm, Panenteizm, Ekolojik kriz, Monoteizm.

Abstract

This article takes as its basis the claim that the root cause of the ecological crisis is based on theological reasons, especially the monotheistic conception of God in traditional Christianity. The article aims to evaluate the claim that the monotheist understanding of the God-universe relationship is the main cause of the ecological crisis, in the context of ecofeminism, which is one of the leading representatives of this claim. In the literature, which includes examining the ecological crisis with its theological dimensions, many studies evaluate the relationship between human beings and nature. In addition, some studies deal with the subject within the framework of the relationship between God and the universe, albeit relatively few. An important part of them consists of the studies done by ecofeminist theologians. The most distinctive feature of these studies is the critical attitude of ecofeminist theologians against traditional monotheism concerning the ecological crisis. At the center of the criticism is the emphasis on power and absolute transcendence among the attributes of God in the monotheist conception of God. According to ecofeminist theologians, the monotheist conception, which is claimed to represent the dominant understanding of God, especially in Western Christianity, supports a hierarchical God and universe relationship as a result of the application of the dualist perspective in explaining reality. In this hierarchical structure, God is portrayed as a being outside and beyond this world, who legitimizes power relations and enables the weak to be oppressed, therefore, the monotheistic God concept is strongly criticized by ecofeminist theologians. On the other hand, ecofeminist theologians propose pantheist and panentheist God conceptions, which are defended by two pioneer ecofeminist theologians Rosemary R. Ruether and Sally McFague, respectively, as an alternative to the traditional monotheist conception of God. In this study, in line with the mentioned purpose of the study, pantheist and panentheist interpretations proposed by ecofeminist theology and prominent among the God and universe relationship approaches in contemporary Christian philosophical theology are discussed in the context of ecological crisis. In this framework, this study evaluates some of the problems that arise in the application of ecofeminist discourse to the field of theology in terms of alternative God conceptions put forward by ecofeminist theologians. Based on this background, the study includes four

chapters. First, the dimensions of the relationship between ecofeminism and theology have been revealed. Then, the main arguments of ecofeminist theology in its critique of the monotheist conception of God are evaluated. Then, pantheist and panentheist conceptions, the alternative God conceptions offered by ecofeminist theology against monotheism, are discussed. Finally, within the framework of the arguments it has put forward, an evaluation of ecofeminist theology and conceptions of God has been made in terms of contextual and methodological aspects.

Keywords: Philosophy of religion, Ecotheology, Ecofeminism, Pantheism, Panentheism, Ecological crisis, Monotheism.

Giriş

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ekolojik hareketlerin doğuşuna paralel olarak ekolojik krizin kökenine dair sorgulamalar gündeme gelmiştir. Bu sorgulamalar en belirgin şekilde teolojik tartışmalar ile özellikle de 1967’de Lynn White (ö. 1987) tarafından yayınlanan “Ekolojik Krizimizin Tarihi Kökleri” başlıklı makalesi ile birlikte başlamıştır.¹ White’ın makalesi ekolojik krizin gerçek anlamda teolojik çerçevede ele alınmasında bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir.² White mevcut ekolojik krizin sorumlusu olarak İbrahimî dinleri, özellikle de Hıristiyan geleneğini ve bu geleneğin doğaya karşı insan tahakkümünü destekleyen aşırı insan merkezci yapısını göstermektedir. White’tan birkaç yıl sonra Arnold Toynbee de (ö. 1975) ekolojik krizin monoteist Tanrı tasavvurunun kaçınılmaz bir sonucu olduğunu iddia ettiği makalesini kaleme alarak ekolojik krizin sebebinin teolojik köklere dayandığı yönündeki iddiaları güçlendirmiştir. Toynbee’ye göre bugün yaşanan ekolojik kriz de dahil birçok sorun, “dini bir sebebe” dayanmaktadır; “ki bu da monoteizmin yükselişidir.”³ Her ne kadar hem White’ın hem de Toynbee’nin İbrahimî dini geleneklerin monoteist Tanrı tasavvuruna yönelik eleştirileri derinlikli olmayan teolojik analizler içerse de sistematik teolojinin alt dallarından olan ve Tanrı, insan ve doğa ilişkisini teolojik perspektiften ele alan ekoteoloji disiplinine ait literatürde güncelliğini halen koruyan bir teolojik söylemi temsil etmektedir.⁴

Ekolojik krizin teolojik nedenlere dayandığı iddiaları karşısında ortaya konulan olumlu ya da olumsuz tepkileri içeren çalışmalarla birlikte ekoteoloji disiplininde bugün hatırı sayılır miktarda bir literatür birikimi mevcuttur. Ekolojik krizi teolojik çerçevede ele alan literatürdeki genel eğilimin meseleyi insan ve doğa ilişkisi boyutuyla değerlendirmek olduğu göze çarpmaktadır. Diğer bir ifadeyle, mevcut ekolojik krizin ortaya çıkışına ve ortadan kaldırılmasına yönelik öneriler, genellikle, insan ve doğa ilişkisinin teolojik olarak yeniden tanımlanması girişimleri etrafında şekillenmektedir. Zira, ekolojik krizin insan eliyle gerçekleşen bir sorun olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda insan ve doğa ilişkisinin gözden geçirilmesi ihtiyacına olan vurgu kaçınılmazdır ve dolayısıyla literatür bu yöndeki çalışmalarla hacim kazanmıştır. Diğer taraftan,

¹ Joshtrom Isaac Kureethadam, *The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview*, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017), x.

² Lynn White, “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, *Science* 155/3767 (1967), 1203-1207.

³ Arnold Toynbee, “The Religious Background of the Present Environmental Crisis”, *International Journal of Environmental Studies* 3 (1972), 144.

⁴ Modern Hıristiyan teolojisi bağlamında ekoteolojiyi ele alan bir çalışma için bkz. Laurel Kearns, “The Context of Ecotheology”, *The Blackwell Companion to the Modern Theology*, ed. Gareth Jones, (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 466-484.

mevcut literatür içerisinde kısıtlı bir alana sahip olsa da meseleyi Tanrı-alem ilişkisi boyutu ile ele alan teologlar ve teolojik hareketler de bulunmaktadır. Bunlar arasında en sistematik yaklaşımlar ekofeminist teologlar ve süreç din felsefecileri (ya da teologları) tarafından ortaya koyulmuştur. Hem ekofeminist teologlar hem de süreç teologları mevcut ekolojik krizin ortaya çıkışını insan ve doğa ilişkisinden önce Tanrı ve alem ilişkisi boyutuyla ele almaya çalışmaktadırlar. Krizi geleneksel monoteist Hıristiyan Tanrı anlayışı ile ilişkilendirmekte ve krizin ortadan kaldırılmasının ise geleneksel tasavvurun yerini yeni Tanrı tasavvurlarının alması ile mümkün olacağını iddia etmektedirler. Fakat bu yöndeki eleştirilerini monoteizmin Tanrı'nın bir ve tek olduğuna ilişkin vurgusunun kendisine değil, Tanrı'nın birliğini ve tekliliğini geleneksel yorumlama biçimlerine yöneltmektedirler. Eleştirilerin hedefi olan geleneksel yorumların başında monoteist Tanrı tasavvurunun Tanrı'nın gücüne ve mutlak aşkınlığına yaptığı vurgu gelmektedir. Özellikle Batı Hıristiyanlığında hâkim Tanrı anlayışını temsil ettiği iddia edilen monoteist tasavvur, Tanrı'yı, güç ilişkilerini meşru hale getiren ve zayıf olanın ezilmesini mümkün kılan, bu dünyanın dışında ve bu dünyayı aşan bir varlık olarak tasvir ettiği gerekçeleriyle bazı ekoteologlar tarafından şiddetle eleştirilmektedir:

Bu “güçlü eylemler” gerçekleştiren, dünyayı en baştan yoktan var eden ve Tümüyle Öteki Tanrı, aşkın güç Tanrısı olarak kalan Tanrı'dır... Modern dönemde klasik Batı tanrısı giderek daha çok, bilimsel ve endüstriyel ilerlemeyi, ayrıca doğanın endüstriyel tecavüzünü ve nihayetinde çeşitli kurumsal yapılar aracılığıyla, yoksulların ve mülksüzleştirilmişlerin ezilmesini nihai olarak onaylayan Kişi kisvesine bürünmüştür.⁵

Böylece monoteist Tanrı tasavvurunun geleneksel yorumu tarih boyunca zayıf olanın ezilmesini meşru kılan ve nihayetinde doğanın sömürülmesini onaylayan bir Tanrı anlayışı olarak nitelendirilmektedir. Bu durumda, bu iddiaları destekleyen çağdaş Hıristiyan teologlarına göre, yapılması gereken aşkın “güç Tanrısı” anlayışının yerine yeni bir Hıristiyan Tanrı tasavvurunun inşa edilmesidir.

Bu çalışmanın amacı, Hıristiyan teolojisinde monoteist Tanrı tasavvurunun içerdiği Tanrı-alem ilişkisi anlayışını ekolojik krizin sebebi olarak nitelendiren iddiaların değerlendirmesini ekofeminist söylem çerçevesinde yapmaktır. Böylece ekofeminizm üzerinden ekolojik kriz bağlamında çağdaş dönemde Hıristiyan felsefi teolojisinde öne çıkan ve din felsefesinin de geleneksel meseleleri arasında yer alan Tanrı-alem ilişkisine yönelik yaklaşımlar ele alınacaktır. Bu doğrultuda ekofeminist teolojinin ortaya koyduğu alternatif Tanrı tasavvurları ekofeminizmin temel argümanları çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu arka plan temelinde ilk olarak ekofeminizmin teoloji ile ilişkisi ortaya konulacak, sonra ekofeminist teolojinin monoteist Tanrı tasavvuruna yönelik eleştirisinde öne sürdüğü temel argümanları tartışılacak, daha sonra da ekofeminist teoloji tarafından sunulan alternatif Tanrı tasavvurları olan panteist ve panenteist yaklaşımlar ele alınacaktır. Bu bölümleri takiben, ortaya koyduğu argümanlar çerçevesinde genel anlamda ekofeminist teolojinin ve özel anlamda ekofeminist Tanrı tasavvurlarının içeriksel ve metodolojik açılarından değerlendirmesi yapılacaktır.

⁵ Paul H. Santmire, “Ecology, Justice and Theology beyond the Preliminary Skirmishes”, *Readings in Ecology and Feminist Theology*, ed. Mary H. Mackinnon – Mony McIntyre (Kansas City: Sheed & Ward, 1995), 61.

1. Ekofeminizm ve Teoloji

Ekofeminizm, 1970’li yıllarda Batı’da ortaya çıkmış politik bir tepki hareketini ifade etmektedir. Ekofeminizmin hareket noktasını teşkil eden temel varsayımı, bugün mevcut olan ekolojik krizin bir tahakküm ya da baskılama krizi olduğu ve buradan hareketle de kadınlar üzerindeki tahakküm ile doğa üzerindeki tahakküm arasında bağlantı olduğu iddiasıdır.⁶ Doğaya ve kadına tahakkümü içeren ilişki biçimi gerçekliği değer olarak daha üstün olan ve daha alçak olan şeklinde açıklamaya dayalı olan “değer-hiyerarşik düşünme” davranışının bir neticesi olarak yorumlanmaktadır.⁷ Yani bu bakış açısıyla insanın bilgisine konu olan tüm gerçeklik kendi arasında kesintisiz bir üstünlük-alçaklık ilişkisi içerisindedir. Bu “değer-hiyerarşik düşünme” alışkanlığı, Warren’in iddiasına göre, klasik Batı düşünce geleneğinin karakteristik bir parçası haline gelmiş olan gerçekliği düalist çerçevede açıklama eğilimine de yol açmıştır.⁸ Düalist bakış açısı, Tanrı-dünya, erkek-kadın, ruh-beden, kültür/tarih-doğa, iyi-kötü gibi şekillerde kendini gösteren bir çerçeveyi içermektedir.⁹ Ekofeminist varsayımına göre bu düalist çerçeve basit bir gerçeklik tanımlaması olarak görülmemelidir; zira, düalist çerçeve, aynı zamanda, zikredilen her bir çiftten birinin diğeri üzerinde baskınlık kurmasını sağlayan ve bu baskınlığı meşru hale getiren bir yaklaşımdır. Her bir çiftte zayıf olanlar kendi içlerinde, güçlü olanlar ise kendi içlerinde birbirleri ile ilişkilendirilmektedirler. Buna göre erkek Tanrı ile, ruh ile, iyi ile ilişkilendirilirken, kadın ise beden ve doğa ile ilişkilendirilmektedir.¹⁰ Sonuç olarak, McFague’nin vurgusuyla, tüm tahakkümler ya da baskılamalar birbirleriyle ilişkilidir.¹¹ Buradan hareketle kadının baskılanması ile doğanın baskılanması arasında açıktan ve doğrudan bir ilişki bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu düalist çerçevenin bir diğer niteliği de, Case-Winters’ın dikkat çektiği üzere, her bir çiftte ilk sıralananın özne, onun karşısında yer alanın ise nesne olarak değerlendirilmesidir. Bu durumda Tanrı, erkek, ruh, kültür/tarih özne iken, bunların karşısında sırasıyla dünya, kadın, beden, doğa ise nesnedir.¹² Özetle, bu ekofeminist argümanlardan hareketle söylenebilir ki, gerçekliği değer-hiyerarşik bakış açısıyla üstünlük ve alçaklık ilişkisi bakımından sınıflandıran ve özne ve nesne şeklinde ayrıma tabi tutan düalist yaklaşımın hem kadın hem de doğa üzerinde tahakküme dayalı sonuçları olmuştur. Türk’ün de altını çizdiği üzere düalist bakış açısının hiyerarşik güç ilişkilerine yol açtığı iddia edilen karakterinin eleştirisi ekofeminizmin kurucu argümanı olarak kabul edilmektedir.¹³

Ekofeminizmin temel argümanlarından yani gerçekliği açıklamada kullanılan düalist yaklaşım ve düalist yaklaşımın yakından ilişkili olduğu “değer-hiyerarşik düşünme” tavrına yönelik eleştirilerinden de anlaşılacağı üzere ekofeminizm haddi zatında teolojik içerikli bir hareket değildir. Ekofeminizmin teoloji ile ilişkisi ancak feminist teoloji üzerinden gerçekleşmektedir. 1970’li yıllarda ortaya çıkan ekofeminizm hareketinden çok kısa bir süre önce, 1960’ların

⁶ Rosemary Radford Ruether, “Ecofeminism - The Challenge to Theology”, *DEP Deportate, Esuli, Profughe* 20 (2012), 22.

⁷ Karen Warren, “Feminism and Ecology: Making Connections”, *Readings in Ecology and Feminist Theology*, 107-108.

⁸ Warren, “Feminism and Ecology: Making Connections”, 107-108.

⁹ Anna Case-Winters, *Reconstructing a Christian Theology of Nature: Down to Earth* (Cornwall: Ashgate, 2007), 69.

¹⁰ Case-Winters, *Reconstructing a Christian Theology of Nature*, 69.

¹¹ Sally McFague, *The Body of God: An Ecological Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 14.

¹² Case-Winters, *Reconstructing a Christian Theology of Nature: Down to Earth*, 73.

¹³ Seçil Mine Türk, “Ekofeminizm ve Dualizm Fikri”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 24 (2017), 378.

sonlarında teolojik bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan *feminist teolojinin* amacı, en genel ifadeyle, feminist eleştirinin teolojik alana taşınması olarak özetlenebilir. Feminist eleştiriyi teolojik alana taşımak suretiyle feminist teoloji “Tanrı’ya özel eril dili, erkeklerin kadınlardan daha çok Tanrı’ya benzediği, kilisede ve toplumda lider olarak Tanrı’yı yalnızca erkeklerin temsil edebileceği veya kadınların Tanrı tarafından erkeklere tabi olmak için yaratıldığı ve dolayısıyla bu tabiiyeti reddederek günah işledikleri görüşü gibi, erkek egemenliğini ve kadın tabiliğini haklı çıkaran teoloji kalıplarını sorgulamaktadır.”¹⁴ Daha açık bir ifadeyle, ekofeminizm ile paralel zamanlarda ortaya çıkan feminist teoloji hareketi, Hıristiyanlık geleneği içerisinde tarih boyunca süregelen ataerkil yapının kadınların tecrübesini yok saydığı varsayımından hareketle feminist teori aracılığıyla Hıristiyanlık geleneğini tümüyle yeniden yorumlama çabasını ifade etmektedir.¹⁵ Feminist teoloji ortaya çıkışından itibaren Hıristiyan geleneğindeki ataerkil kalıplar ile mücadele etmiştir fakat doğadaki yıkım ve bu yıkımın ataerkil kalıplar ve antropoloji ile ilişkilendirilmesi “feminist teolojinin ekofeminizm içinde derinleşmesiyle”, yani kısacası ekofeminizmin doğuşuyla başlamıştır.¹⁶ Böylece, ekofeminist eleştiri, ataerkil antropolojinin temelini oluşturan geleneksel Hıristiyan yaratılış öyküsünü yalnızca erkek-kadın ilişkisi yönüyle değil, aynı zamanda doğa yönüyle de ele almaya başlamıştır. Dolayısıyla ekofeminizmin teolojik iddiaları kaçınılmaz olarak feminist teolojinin çizmiş olduğu çerçevede şekillenmektedir. Bu yüzden ekofeminizmin teoloji alanındaki konumunu ve bu alanla olan ilişkisinin boyutlarını ekolojik problemleri gündemlerine dahil eden feminist teologların belirlediği söylenebilir.

Monoteist Tanrı tasavvurunun aşkın, bu dünyanın dışında ve ötesinde ve tamamen öteki olan Tanrı anlayışına yönelik en güçlü eleştirilerin başında kendini ekofeminist olarak nitelendiren teologların eleştirileri gelmektedir. Bu teologlar arasında en çok öne çıkan isimlerden ikisi Rosemary Radford Ruether ve Sally McFague’dır. Ruether ekofeminizmin temel varsayımlarından olan doğaya tahakküm ve kadına tahakküm arasında ve hatta ekonomik sınıf ve sosyal statüyü de içeren bütün tahakküm alanları ve biçimleri arasında bağlantı olduğu iddiasını savunan ilk teologlar arasında yer almaktadır.¹⁷ Her iki yazar da aynı zamanda feminist teolojinin önde gelen isimlerindedir ve çalışmaları yalnızca ekolojik meseleler ile sınırlı değildir. Fakat özellikle Tanrı tasavvuru ve doğa ile ilişkili feminist teolojik çalışmalarda neredeyse her tartışmada referans noktaları olmaları ekofeminizmin teolojik çerçevesini bu yazarların çizdiklerini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Bu iki teoloğun monoteist Tanrı tasavvurunun eleştirisini merkezi meselelerinden biri haline getiren ekofeminist teolojide öne çıkmalarının bir diğer sebebi ise ortaya alternatif Tanrı tasavvuru önerilerini koymuş olmalarıdır. Ekofeminist argümanları teolojik çerçevede ele alan az sayıdaki diğer yazarların Tanrı tasavvuru konusunda bu iki teoloğun önerilerini benimsedikleri ise literatürde dikkat çeken bir diğer husustur. Bu sebeplerden hareketle, burada da ekofeminist teolojinin monoteizme yönelik suçlamalarında kullandıkları

¹⁴ Rosemary Radford Ruether, “The Emergence of Christian Feminist Theology”, *The Cambridge Companion to Feminist Theology*, ed. Susan Frank Parsons (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 3.

¹⁵ Esra Akay Dağ, “Ötekinin Ötekisi: Hristiyan Feminist Dinler Teolojileri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 877.

¹⁶ Ruether, “Ecofeminism - The Challenge to Theology”, 27.

¹⁷ Case-Winters, *Reconstructing a Christian Theology of Nature: Down to Earth*, 64.

temel argümanlar ve Tanrı tasavvurları Ruether ve McFague'nin tartışmaları üzerinden ele alınacaktır.

2. Monoteist Tanrı Tasavvuru Karşısında Ekofeminizmin Meydan Okuması

Daha önce de ifade edildiği gibi ekofeminizmin temel iddialarından biri “değer-hiyerarşik” düşünme biçiminin bir parçası olan düalist düşünme alışkanlığının tahakküm niteliğindeki ilişki şekillerini doğurduğu iddiasıdır. Buna göre doğa üzerindeki tahakküm ile kadın üzerindeki tahakküm arasında ilişki olmasının sebeplerinden biri de düalist yaklaşımın tüm tahakküm ilişkilerinin kaynağı olmasıdır. Düalizm eleştirisinin yanı sıra, feminist teolojinin ekofeminizm alanına taşıdığı temel varsayımlardan biri de hem Hıristiyanlık öncesi hem de Hıristiyanlık dışı düşünce formlarındaki ataerkil unsurların ve fikir kalıplarının geleneksel Hıristiyan teolojisini hâkimiyet altına aldığı iddiasıdır. Ruether'e göre İbrani gelenek ve Yunan düşüncesinde yer alan ataerkil kalıplar, Hıristiyan kozmolojisinde, antropolojisinde, Kristolojisinde ve kurtuluş doktrininde modern zamanlara kadar hüküm sürmüştür. Modern döneme gelindiğinde ise ana akım Reformcu teologlar Luther ve Calvin tarafından da yenilenerek güçlendirilmiştir.¹⁸ Diğer bir ifadeyle, asılları itibarıyla Hıristiyanlık dışı olan ataerkil düşünce biçimleri Hıristiyanlık tarihi boyunca teologlar tarafından güçlendirilmiş ve Hıristiyan geleneğinin karakteristik unsurları haline getirilmiştir. Bu vesileyle bu Hıristiyanlık dışı düşünce şekillerine meşruiyet kazandırılmış hatta bu düşünce şekilleri kutsanmıştır. Ruether'in kendi ifadeleriyle:

MÖ 500 ile MS 800 yılları arasında kodlanan ve Hıristiyanlığın başlıca ifadesi olduğu klasik batı kültürel gelenekleri, bu tahakküm ilişkilerini haklı çıkardı ve kutsallaştırdı. Böylece, sadece tahakküm sistemlerinin mirasını değil, aynı zamanda bize bu tür ilişkileri “doğal düzen” ve Tanrı'nın iradesi olarak görmeyi öğreten kültürleri de miras almaktayız.¹⁹

Ekofeminist teolojinin önde gelen isimleri, monoteizmin aşkın Tanrı tasavvurunun teolojik öncüllerin bahsi geçen Hıristiyanlık dışı düşüncelerden miras alınan ataerkil bakış açısıyla yorumlanmasının bir sonucu olduğunu iddia etmektedir. Ruether bu Tanrı anlayışını erkek monoteizm (*male monotheism*) olarak adlandırmaktadır. Erkek monoteizm, Ruether'e göre, kökleri ilkel göçebe ve hayvancılık döneminden teslim alınmış olma ihtimali yüksek bir Tanrı tasavvurunu ifade etmektedir.²⁰ Erkek monoteizm ortaya koyduğu dini sistem aracılığıyla ataerkil idare şeklinin sosyal hiyerarşisini güçlendirmektedir. Bu hiyerarşik sistemde erkekler Tanrı'nın temsilcisi olma rolünü üstlenirken kadına biçilen rol erkeğe tabi olmaktan öteye gitmemektedir. Tanrı-erkek-kadın şeklinde sıralanan hiyerarşide kadın Tanrı ile doğrudan değil, yalnızca erkek üzerinden irtibat kurabilmektedir. Bu hiyerarşik düzen Eski Ahit'te ataerkil hukukun yapısında görülürken Yeni Ahit'te kozmik bir prensip olarak belirlemektedir.²¹ Özellikle Batı Hıristiyanlığında hâkim hale gelmiş olan “erkek monoteizm” Tanrı'nın evrenle ve yaratılmışlarla ilişkisinin hiyerarşik formda yorumlanmasını içermektedir ve bu erkek monoteizm tasavvuru tüm hiyerarşik ilişkilerin de kaynağı ve referans noktası haline gelmiştir:

¹⁸ Ruether, “Ecofeminism- The Challenge to Theology”, 27.

¹⁹ Rosemary Radford Ruether, *Gaia and God: An Ecofeminist Theology of Earth Healing* (San Francisco: Harper, 1994), 3.

²⁰ Rosemary Radford Ruether, *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology* (Boston: Beacon Press, 1983), 53.

²¹ Ruether, *Sexism and God-Talk*, 53.

Özellikle bu kültürlerin [klasik batı kültürlerinin] erkek monoteist Tanrı fikrini yorumlama biçimleri ve bu Tanrı'nın, Yaratıcısı olarak kozmosla ilişkisi, erkeklerin kadınlar, efendilerin köleler ve (erkek-egemen sınıf) insanların hayvanlar ve yeryüzü üzerindeki tahakküm ilişkilerini sembolik olarak pekiştirmiştir. Kadınlar üzerindeki tahakküm hem sosyal hem de sembolik olarak yeryüzü hâkimiyetine anahtar bir bağlantı sağlamıştır; bu nedenle ataerkil kültürlerde kadınları yeryüzü, madde ve doğa ile ilişkilendirirken, erkekleri gökyüzü, akıl ve aşkın ruh ile özdeşleştirme eğilimi vardır.²²

Bu durumda Ruether, geleneksel Hıristiyan teolojisini ve Tanrı tasavvurunu, tamamen yabancı düşünce formlarının hâkim hale geldiği klasik batı kültürünün ataerkil karakterinin etkisi altında şekillenmiş bir düşünce formu olarak değerlendirmektedir.

Sally McFague'nin de bu konudaki yaklaşımını Ruether'e benzer bir şekilde koymakla beraber, problemi ağırlıklı olarak insanın dünyaya yabancılaşması ekseninde ele aldığı görülmektedir. McFague geleneksel Hıristiyanlıkta Tanrı hakkında konuşmanın ataerkil boyutlarına dikkat çekerek şunları ifade etmektedir:

Hıristiyan geleneğinde ilahî aşkınlıktan bahsetmenin olağan yolları, ya siyasî modeller (Tanrı kraldır, efendidir, atadır) ya da olumsuz soyutlamalar (Tanrı ebedidir, geçici *değildir*; sonsuzdur, sonlu *değildir*; her yerde mevcuttur, her şeye kadirdir ve her şeyi bilen, mekânsal olarak veya güç veya bilgiyle sınırlı *değildir*) olagelmıştır.²³

Yani ataerkil söylem Hıristiyan teolojisinde Tanrı'yı tanımlamada baskın bir rol üstlenmektedir. McFague'ye göre politik modeller, yaratılmışlar içinde yalnızca insanı dikkate alarak evreni bir bütün olarak görmezden gelmeleri bakımından sorunludurlar. Diğer taraftan geleneksel tasavvurun Tanrı'nın aşkınlığını Tanrı'nın ne olmadığı üzerinden tanımlama girişimi de aynı derecede sorunludur. McFague'nin kendi ifadeleriyle: “olumsuz soyutlamalar yalnızca Tanrı'nın ne olmadığını söyler ve soyutlamalar olmaları bakımından inananların yaşam ve deneyimlerinden çok uzaktır.”²⁴ Tanrı'yı yaratılmışların “öteki”si olarak tanımlamak amacıyla O'nun ne olmadığı üzerinden bir tasavvur inşa etmek McFague'ye göre hiyerarşik ilişki formlarını desteklemektedir. Hiyerarşik ilişkiler Tanrı'yı bu dünyanın ötekisi haline getirmenin yanında insanın da bu dünyayı ötekileştirmesine yol açmaktadır. McFague Tanrı'nın aşkınlığının bu yöndeki geleneksel yorumlanışının insanı bu dünyayı hiyerarşik bir yaklaşımla ötekileştirdiği iddiasına Hıristiyanların kendi dünyalarına ve Tanrı'ya olan aidiyet duygularını yitirdiklerinin altını çizerek dikkat çekmektedir.²⁵ Hem Ruether hem de McFague eleştirilerinde bir bütün olarak Batı geleneğini ve bu geleneğin tarihsel köklerini hedef almakta ve monoteizmi bu doğrultuda inşa edilmiş bir Tanrı tasavvuru olarak göstermektedirler. Dolayısıyla bu teologların karşı durdukları monoteizmin özel olarak Batı Hıristiyanlığı'nda baskın olan monoteist Tanrı tasavvuru olduğunun altı çizilmelidir.

Özetle, ekofeminist bakış açısına göre, Hıristiyan teolojisinin karakteristik unsurlarından olan geleneksel monoteist Tanrı tasavvuru Hıristiyanlığa sonradan dahil olan düalist ve ataerkil düşünce kalıplarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Yani Hıristiyanlığın özüne yabancı bir

²² Ruether, *Gaia and God*, 3.

²³ McFague, *The Body of God*, 20.

²⁴ McFague, *The Body of God*, 20. İtalikler orijinal.

²⁵ McFague, *The Body of God*, 34.

Tanrı tasavvurudur. Diğer taraftan, Hıristiyan teologların da bu yöndeki çabaları neticesinde, geleneksel monoteizm, kendisinin bir ürünü olduğu düalist ve ataerkil düşünce kalıplarını desteklemek ve meşrulaştırmak suretiyle güçlendirmektedir. Diğer bir ifade ile, ekofeminist teoloji, Tanrı ve yaratılmış alem arasındaki ayrımı vurgulayan ve Tanrı'yı evrenin karşısında konumlandıran monoteizmin değer-hiyerarşik bakış açısı aracılığı ile tahakkümü desteklediğini iddia etmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi ekofeminizmin temel varsayımlarından biri tüm tahakküm ilişkilerinin birbiri ile ilişkili olduğudur. Bu sebeple evrene hiyerarşik ontolojik yapının gerektirdiği şekilde hüküm süren bir Tanrı anlayışı da hem kadının hem de doğanın baskılanmasını desteklemektedir. Bu bakımlardan geleneksel monoteist Tanrı tasavvuru doğa üzerindeki yıkıcı etkilerini doğaya tahakkümünü meşrulaştırmak suretiyle gerçekleştirmektedir. Bu durumda McFague'ye göre atılacak ilk adım tümüyle Hıristiyan geleneğini hiyerarşik düalist yapıdan arındırarak yeniden inşa etmektir. McFague'nin kendi ifadeleriyle aktarılacak olursa:

Yahudi ve Hıristiyan geleneklerinin merkezi sembollerini, dünya ve tüm yaratıklar da dahil olmak üzere ezilenlerin kurtuluşunu merkezi odakta tutarak, yaşam ve onun gerçekleşmesi lehine yapı-sökümüne uğratmak ve yeniden inşa etmek olacaktır.²⁶

Burada ekofeminist argümanların karşısına çıkabilecek en önemli soru, nasıl bir Tanrı tasavvurunun geleneksel monoteizmin doğadaki varsayılan yıkıcı etkilerini tersine çevirebileceği ve tahakküm ilişkilerini sonlandırabileceği sorusudur. Ya da bir başka yönüyle ifade edilecek olursa, ataerkil, düalist, değer-hiyerarşik olmayan bir bakış açısıyla ekofeminizm nasıl bir Tanrı tasavvuru inşa edebilir? Bir sonraki bölümde ekofeminist teologlar tarafından ortaya koyulmaya çalışılan cevaplardan en belirgin ve etkili olan iki yaklaşım yani Ruether ve McFague'nin savdukları Tanrı tasavvurları değerlendirilecektir.

3. Ekofeminist Tanrı Tasavvurları

Ekofeminist teologlar Ruether ve McFague geleneksel monoteist Tanrı tasavvurunun ataerkil kalıpları benimseyerek meşrulaştırdığını ve tahakküm ilişkilerini güçlendirdiğini iddia etmektedirler. Bu yaklaşım ekofeminist teolojinin genel varsayımlarındandır. Bu doğrultuda geleneksel monoteist tasavvurun karşısında alternatif Tanrı tasavvurları ile öne çıkan McFague ve Ruether birbirlerine benzer olmakla beraber önemli farklılıklar barındıran yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar.

Metaforik dili çalışmalarında sıklıkla kullanmasıyla bilinen McFague *The Body of God: An Ecological Theology* başlıklı çalışmasında kendisiyle özdeşleşen bir metafor aracılığı ile geleneksel monoteizme alternatif Tanrı tasavvurunu ortaya koymaktadır. Bu tasavvura göre, çalışmanın başlığının da ifade ettiği üzere, evren Tanrı'nın bedeni olarak kabul edilmektedir. Burada McFague "beden" kavramının önemine ayrıca dikkat çekmektedir. McFague'nin evreni Tanrı'nın bedeni olarak nitelendirmesinin arka planında onun geleneksel Hıristiyan düşüncesinde bedenin olumsuzlanması ve kötü olarak nitelendirilmesine karşı olan eleştirisi yer almaktadır.²⁷ Bedeni reddeden geleneksel yaklaşımı McFague "kendinden nefret etme" şeklinde kendini gösteren

²⁶ Sally McFague, "An Earthly Theological Agenda", *Readings in Ecology and Feminist Theology*, 330.

²⁷ McFague, *The Body of God*, 16.

“kültürümüzdeki derin bir hastalık” ifadeleriyle açıklamaktadır.²⁸ Zira beden kavramı geleneğin aksi yönünde vurgulanması gereken bir kavramdır. Çünkü var olan her şey bedenden müteşekkildir. İnsanın ve diğer biyolojik yapıların tüm unsurlarını bir araya getiren faktör bedendir. Bu sebeple aslında bedenin yüceltilmesi gerekir.²⁹ Buradan hareketle McFague evreni de Tanrı'nın bedeni olarak varsaymayı önermektedir:

Eğer biz ve evrende var olan diğer her şey madde ise, beden ise, “Tanrı'nın bedeni”nden de bahsedebilir miyiz? Aslında öyle yapmamız gerekmez mi?... Gezegenimizi ve aslında tüm evreni Tanrı'nın bedeni olarak düşünmeye kalksak ne olur?³⁰

McFague'nin “Tanrı'nın bedeni” önerisi ile amacı aslında geleneksel tasavvurdaki aşkın Tanrı anlayışına alternatif olabilecek bir Tanrı tasavvuru ortaya koyabilmektir. Zira daha önce belirtildiği gibi ekofeminist söyleme göre aşkın ve bu dünyanın ötesinde olan Tanrı tasavvurunun hem kadın hem doğa için olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Fakat bunun da ötesinde McFague aynı zamanda Tanrı'nın bedeni olarak gördüğü doğaya bu şekilde bir kutsallık kazandırılacağını düşünmektedir.³¹ McFague'nin, böylece, doğayı Tanrı'nın ve insanın ötekisi olan pasif bir nesne olma konumundan kutsal bir varlık olma seviyesine taşımayı amaçladığı görülmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda McFague geleneksel anlayışta hâkim olan Tanrı'nın aşkınlığı vurgusuna karşı Tanrı'nın içkinliği üzerinde durmaktadır. Fakat böyle bir yaklaşımın yeni bir düalizme kapı aralayacağı gerçeğinden hareketle belki de, McFague aynı zamanda Tanrı'nın aşkınlığını da görmezden gelmemekte hatta vurgulamaktadır. McFague önerdiği yeni Tanrı tasavvuru ile kast ettiği anlamın Tanrı'nın bir bedeni olduğu ya da bedenlendiği şeklinde tamamen içkin bir Tanrı anlayışı olmadığını özellikle altını çizmektedir.³² McFague'ye göre bu model “Tanrı'nın aşkınlığını muhafaza ederek, bilakis büyüterek, Tanrı'yı dünyamızda içkin olarak düşünmemizi sağlamaktadır.”³³ Yani, McFague Tanrı'nın aşkınlığını, bu evrenin üstünde ve dışında bir güç olarak tanımlamak yerine Tanrı'nın aşkınlığını içkinlik olarak tanımlamaktadır ve bunu da tüm evreni Tanrı'nın bedeni olarak kabul etmek suretiyle gerçekleştirmektedir:

Bu model Tanrı'nın içkinliği hakkında konuşmanın bir yolu olacaktır. Fakat aynı zamanda Tanrı'yı dünyanın dışına ve başka bir alana iten Hıristiyan teolojisinin güçlü savunusu olan ilahî aşkınlıktan bahsetmenin bir yolu olacaktır. Bu beden modelinde, Tanrı, dışsal veya ondan ayrı anlamında evren üzerinde aşkın olmayacak, ancak tüm süreci ve maddi formları canlandıran (ve seven) kaynak, güç ve amaç -ruh- olacaktır. O halde Tanrı'nın aşkınlığı, evrenin en önde gelen veya birincil ruhudur.³⁴

Açıkça görülmektedir ki, McFague Tanrı'nın içkinliğini vurgulamakta, diğer taraftan onun aşkınlığının da altını çizmektedir. McFague bunu “içkin aşkınlık” ya da “aşkın içkinlik” olarak isimlendirmektedir.³⁵ Fakat Tanrı'nın aşkınlığını geleneksel Hıristiyan teolojisi ile uyumlu olacak şekilde değil, farklı bir anlam yüklemek suretiyle yorumlamaktadır. Zira McFague'ye göre

²⁸ McFague, *The Body of God*, 16.

²⁹ McFague, *The Body of God*, 15-16.

³⁰ McFague, *The Body of God*, 18-19.

³¹ McFague, *The Body of God*, 19.

³² McFague, *The Body of God*, 19.

³³ McFague, *The Body of God*, 20.

³⁴ McFague, *The Body of God*, 20.

³⁵ McFague, *The Body of God*, 21.

Tanrı'nın aşkınlığının geleneksel yorumlamaları ya kral, lord...vs. gibi siyasî modeller aracılığı ile ya da Tanrı'nın ne olmadığı üzerinden negatif soyutlamalar ile yapılmaktadır. Bu yorumlama biçimi ise, hiyerarşik düzeni desteklemesi ve yaratılmışları görmezden gelmesi bakımından sorunludur.³⁶ McFague'nin yeni Tanrı modelinde Tanrı, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü şekliyle, yaratılmışları sevmesi ve onlara kaynak teşkil eden bir güç olması bakımından aşkındır. Bu yorumu ile McFague'nin panenteizmin modern teolojideki önde gelen temsilcileri olan süreç teologlarının Tanrı anlayışına yaklaştığı dikkat çekmektedir. McFague'nin bu haliyle ortaya koyduğu Tanrı modeli klasik anlamda bir "panenteizm" örneğidir. Burada belirtmek gerekir ki, Göcke'nin de haklı olarak iddia ettiği üzere, son yıllarda panenteizm teologlar arasında klasik teizm karşısında en cazip alternatiflerden biri haline gelmiştir.³⁷ Her ne kadar köklerinin Platon'a ve Plotinus'a kadar uzandığı yönünde tartışmalar bulunsun da³⁸ panenteizmin terim olarak kullanımının yaygın hale gelmesi 20. yüzyılın ortalarından itibaren ve özellikle süreç teoloğu Charles Hartshorne'un 1948 yılında basılmış çalışmasını takip eden yıllarda gerçekleşmiştir.³⁹ Bu durum göz önünde bulundurulduğunda McFague'nin panenteizm terimini süreç teologları dışında kullanan ve bu terimi teizm karşısında alternatif bir Tanrı tasavvuru olarak öne süren en eski isimler arasında yer aldığı söylenebilir. Bu durumun panenteizmin kısmen de olsa McFague aracılığıyla feminist teoloji ile temsil edilmesi sonucunu doğurduğu iddia edilebilir. McFague açıklamalarının "panteizm" olarak nitelendirilmesi olasılığına karşı "panenteist" olduğunun altını çizmekte ve ikisi arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir: "Var olan her şey Tanrı'dadır ve Tanrı her şeydedir ama yine de Tanrı evrenle özdeş değildir, çünkü evren Tanrı'ya bağımlıdır, Tanrı evrene bağımlı değildir."⁴⁰

Sally McFague'nin panenteist modelinin yanında geleneksel Hıristiyan monoteizmine alternatif bir Tanrı tasavvuru Ruether tarafından ortaya koyulmuştur. Ruether teizm karşısında panteist bir Tanrı modeli önermektedir, fakat McFague'nin aksine Ruether'de McFague'nin teorisi kadar

³⁶ McFague, *The Body of God*, 20.

³⁷ Göcke, Benedikt Paul. "Panentheism and Classical Theism", *Sophia* 52 (2013), 62.

³⁸ John Culp, "Panentheism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, <https://plato.stanford.edu/entries/panentheism/> (erişim: 20 Mayıs 2023).

³⁹ John W. Cooper, *Panentheism: The Other God of the Philosophers from Plato to the Present*, (Michigan: Baker Academic, 2006), 26.

⁴⁰ McFague, *The Body of God*, 149. Panenteizm, süreç teolojisinin terimin geliştirilmesindeki katkısının da etkisiyle genellikle Hıristiyan teolojisi bağlamında tartışılmaktadır. Fakat Hıristiyanlık dışındaki dini geleneklerde de panenteist Tanrı tasavvuru ile ilişkilendirilen filozof ve teologlar bulunmaktadır. İslam geleneği içerisinde modern öncesi dönemde panenteizm ile en çok ilişkilendirilen isim Mevlâna Celaleddin Rumi'dir. (Mevlâna'nın doğa bilincini panenteist tasavvur çerçevesinde inceleyen bir çalışma için bkz. Saim Gündoğan, "Din Felsefesi Açısından Doğa ile Bütünleşmek: Doğa ve Ekolojik Bilincin Oluşumuna Dair Bir İnceleme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 9-32.) Modern dönemde ise panenteizmle en sık ilişkilendirilen isim Muhammed İkbâl'dir. İkbâl'in özellikle süreç felsefesinin öncüsü Whitehead'in düşüncesine olan ilgisinin neticesinde ortaya koyduğu görüşleri onun bir süreç teoloğu ve panenteist olup olamayacağı konusunda tartışmaları ortaya çıkarmıştır. (Muhammed İkbâl'in Tanrı tasavvurunu süreç teolojisi çerçevesinde ve panenteizme referansla ele alan bir çalışma için bkz. Saida Mirsadri, "Iqbal's Process Worldview: Toward a New Islamic Understanding of the Divine Action", *Divine Action: Challenges for Muslim and Christian Theology*, ed. John Sanders, Klaus von Stosch, (Paderborn: Brill Schöningh, 2022), 113-130.) McFague ise süreç felsefesinin argümanlarından ziyade panenteist Tanrı tasavvurunu bu çalışmanın ele aldığı şekilde feminist teolojinin argümanları çerçevesinde ortaya koymaktadır. Süreç teolojisi ile feminist teolojinin Tanrı tasavvurları arasındaki farklılıklar ise bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla beraber müstakil bir araştırmada ele alınması gereken bir meseledir.

detaylandırılmış bir modelleme ile karşılaşılmamaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Ruether Tanrı tasavvurundan ziyade kozmolojik meselelere tartışmasında daha fazla yer vermektedir. Ruether'in önerdiği Tanrı tasavvuru Gaia teorisi ya da hipotezi olarak bilinen bir modeli içermektedir. Gaia Yunan mitolojisinde "doğa-ana" olarak bilinen tanrıçaya verilen isimdir. Antik Yunan mitolojisinden ilham alınarak geliştirilen Gaia teorisini ilk ortaya atan kişi kimyager James Lovelock'tur. *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth* isimli çalışmasında ortaya koyduğu üzere Lovelock'a göre Gaia teorisi tüm yaşayan organizmaların ve çevrenin birlikte evrimleşen tek bir organizma olarak değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁴¹ Ruether 1970'li yıllarda geliştirilen ve evreni anlamayı amaçlayan Gaia teorisini teoloji alanına uygulayarak kendi Tanrı tasavvurunu özellikle *Gaia and God: An Ecofeminist Theology of Earth Healing* başlıklı çalışmasında ortaya koymaya çalışmaktadır. Burada Ruether'in temel iddiası Gaia hipotezinin mevcut Tanrı anlayışının yerini alması gerektiği yönündeki fikirleridir: "Gaia, ibadet odağımız olarak Tanrı'nın yerini almalıdır."⁴² Bu tasavvurda Tanrı, Ruether'a göre, "soyutlanmış ego olarak 'yukarıda' değil, yaşamın ve yaşamın yenilenmesinin kuşatıcı kaynağı olarak altımızda ve çevremizdedir; ruh ve madde hiyerarşik olarak ayrılmamıştır."⁴³ Gaia hipotezi evreni tek bir yaşayan organizma olarak kabul ettiğine göre Tanrı'nın yerini bu anlayışın alması evreni Tanrı ile bir gören geleneksel panteist görüşü temsil etmektedir. Ruether *Gaia and God*'da ya da başka bir çalışmasında McFague'nin panenteist tasavvurla ilgili yaptığı şekilde kendisini doğrudan panteizmle ilişkilendirmemektedir. Fakat onun Tanrı'yı açık ve net bir şekilde yaratılmış alemle bir bütün olarak tanımlaması kaçınılmaz olarak panteistik Tanrı tasavvurunu benimsediğini ortaya çıkarmaktadır.

Gaia teorisini yeni bir Tanrı tasavvuru olarak önerdiği *Gaia and God* çalışmasıyla amaçlarından birini Ruether, "Erkekler ve kadınlar, yöneten ve boyun eğdirilen insan grupları arasındaki yıkıcı ilişkileri ve insanların bağımsız bir parçası olduğu biyotik topluluğun geri kalanının yok edilmesini teşvik eden kültürel ve sosyal kökleri değerlendirmek" olarak tanımlamaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla çalışması ortaya bir Tanrı tasavvuru sunmaktan ziyade hiyerarşik olduğu düşünülen ilişki formlarının kültürel ve sosyal sebeplerini tespit ve eleştiri amacını da içermektedir. Bu durumda Tanrı tasavvurlarına ilişkin meseleler burada yine bir eleştiri formunda karşımıza çıkmaktadır. Yani Ruether, Gaia hipotezinden hareketle yeni bir Tanrı tasavvuru inşa ederek bu yeni Tanrı tasavvurunun detaylarına inmek, Tanrı'nın aşkınlığının ya da içkinliğinin nasıl yorumlanması gerektiğini tartışmak ve hepsinden öte bu yeni tasavvurun Hıristiyan teolojisi ile ya da kutsal metin ile ne kadar örtüşüp örtüşmediğini tartışmak yerine, geleneksel Hıristiyan teolojisinin monoteist Tanrı tasavvurunun neden doğada yıkıma sebep olduğu sorusu üzerinde daha çok durmaktadır. Diğer taraftan, Ruether her ne kadar eleştiri odaklı bir tavır sergilemiş olsa da yeni bir teokozmoloji de ortaya koymaktadır.⁴⁵ Ruether'in teokozmolojisi Tanrı ve alem ilişkisine dair önemli detaylar da içermektedir. Bu teokozmolojide Ruether'in ekolojik teolojisi üç

⁴¹ James Lovelock, *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth* (Oxford: Oxford University Press, 1990), 15-41; Celia Deane-Drummond, *Gaia and Green Ethics: Implications of Ecological Theology* (Nottingham: Grove Brooks Limited, 1993), 9. Benedikt Paul Göcke, "Panentheism and Classical Theism", *Sophia* 52 (2013), 62.

⁴² Ruether, *Gaia and God*, 4.

⁴³ Ruether, *Sexism and God-Talk*, 48-49.

⁴⁴ Ruether, *Gaia and God*, 2.

⁴⁵ Nancy R. Howell, "Ecofeminism: What One Needs to Know", *Zygon* 32/2 (1997), 237.

öncülü temel almaktadır: Birincisi, insan dahil tüm varlıkların kişisel merkezlerinin bütünlüğünü ve geçiciliğini kabul etmemiz gerektiği, ikincisi, yine insan dahil tüm organizmaların eşit değerde olduğu ve karşılıklı bağımlılığını onaylamamız gerektiği ve üçüncüsü ise tüm organizmalar arasında akrabalık (*kinship*) ilişkisinin varlığı ve bu akrabalığın bizi Gaia ilişkilendirildiğidir.⁴⁶ Her ne kadar Ruether açıklamalarını geleneksel anlayışın eleştirisi ekseninde sergilemiş ve önerisini kozmolojik çerçevede ortaya koymuş olsa da Tanrı, insan ve evreni bir araya getirerek insanın diğer yaratılmışlarla eşit değerde olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda Ruether'in temel kaygısının, doğaya kutsallık kazandırma kaygısı taşıyan McFague'nin aksine, insanın diğer yaratılmışlardan üstün olduğu algısının ortadan kaldırılması olduğu söylenebilir. Bu durumda doğaya kutsallık atfedilerek bir anlamda doğanın ontolojik derecesinin yükseltilmesinden ziyade, insanın değerinin indirgenmesi üzerinden doğaya ve diğer yaratılmışlara bir değer yargısında bulunulması bakımından antropolojik bir kaygı gözlenmektedir.

4. Tanrı-Alem İlişkisinin Ekofeminist Yorumunun Değerlendirilmesi

Ekofeminist Tanrı tasavvurlarına, özellikle McFague ve Ruether gibi "beyaz feministler" olarak nitelendirilen gruptaki Kuzey Amerikalı feminist teologların yaklaşımlarına yönelik eleştirilerin en belirgin ortak noktası, feminist teologların eleştirdikleri düşünce kalıplarına benzer şekilde hareket ettikleri iddiasıdır. Bunlar arasında belki de en dikkat çekici olanı Williams'ın özellikle Ruether'in Tanrı tasavvurunu hedef alan eleştirileridir: "Nasıl ki Hıristiyan ataerkilliği yalnızca erkeklerin kaygılarını görünür ve değerli kılıyorsa, Ruether de yalnızca beyaz, fakir olmayan feminist kadınların kaygılarına görünürlük ve yetki vermektedir."⁴⁷ Ruether'in ortaya koyduğu Tanrı tasavvuru ekofeminist Tanrı tasavvurları arasında en yaygın şekilde kabul gören yaklaşım olması sebebiyle, genel anlamda Ruether'in feminist teolojisini hedef alan bu eleştiri ekofeminist teolojinin geneline yöneltmiş bir eleştiri olarak da kabul edilebilir. Fakat görmezden gelinemeyecek kadar geniş bir literatür birikimi olan ekofeminizme ve feminist teolojiye yönelik tek başına böyle bir eleştiri genellemeci bir tutum olacaktır. Zira ekofeminist teoloji bugün ekoteolojik tartışmalarda ve bu alana dair literatürde önemli bir konuma sahiptir ve bu anlamda katkıları görmezden gelinemeyecek boyuttadır. Bu konuda yapılacak eleştirilerin, ekofeminist teologların Tanrı tasavvurlarının hem içeriksel hem de metodolojik yönlerini de içerecek şekilde ortaya koyulması uygun olacaktır.

Bu noktada ekofeminist teolojinin genel karakteristiğine ilişkin dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri, ekofeminist teolojinin her ne kadar ekolojik meseleleri gündemine taşımaya çalışsa da çıkış noktası olan antropolojik söylemden ve insan-merkezlilikten bağımsız doğa odaklı net bir teolojik yaklaşım ortaya koymamış olmasıdır. Eaton'ın da ifade ettiği gibi, ekofeminizmin vurgusu genellikle ekolojik konulardan çok feminist meseleler üzerindedir. Hayvan meseleleri, ekolojik denge unsurları, okyanusların durumu, bitki-böcek ilişkileri... gibi temel ekolojik meseleleri ele alan çok az ekofeminist veya feminist vardır.⁴⁸ Teolojik açıdan bakıldığında ise bu durum daha da sınırlı bir çerçeve ortaya çıkarmaktadır. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü

⁴⁶ Ruether, *Gaia and God*, 251-252; Howell, "Ecofeminism: What One Needs to Know", 237.

⁴⁷ Delores Williams, "The Color of Feminism", *Christianity and Crisis* 45 (1985), 165. Aktaran Linda A. Moody, *Women Encounter God: Theology Across the Boundaries of Difference* (New York: Orbis Books, 1996), 21.

⁴⁸ Heather Eaton, "Ecofeminist Theologies in the Age of Climate Crisis", *Feminist Theology* 29/3 (2021), 215.

üzere ekofeminist teoloji geleneksel Hıristiyan düşüncesindeki ataerkil olarak nitelendirilen unsurların eleştirisinden hareketle Tanrı ve alem ilişkisini kusurlu bulmakta ve ancak dolaylı yoldan ekolojik problemleri gündemine taşımaktadır. Tanrı'nın bu dünyanın dışına itilmesinin doğa açısından en problemlisi yanı, ekofeminist söyleme göre, hiyerarşik bakış açısının da etkisiyle kadının (ve dolayısıyla doğanın) zayıf, pasif, edilgen bir nesne haline getirilmesi ve böylece kadına (ve dolayısıyla doğaya) tahakkümün monoteist Tanrı tasavvuru aracılığı ile meşrulaştırılmasıdır. Yani doğa ancak dolaylı olarak mesele edinilmektedir. Bu durum ekofeminist teolojinin temel kaygısının ekolojik meseleler mi yoksa feminist söylemin desteklenmesi mi olduğu gibi soru işaretlerini doğurabilmektedir.

Ekofeminizm teoloji ile ilişkisini feminist teoloji aracılığı ile kurmaktadır. Bunu da ekofeminizmin kurucu argümanlarını teoloji alanına uygulamak suretiyle gerçekleştirmektedir. Feminist teoloji ile ekofeminist teolojinin birbirlerinden ayrıldıkları en önemli nokta, ekofeminizmin her ne kadar erkek-kadın ilişkisini merkeze alan antroposentrik yaklaşımdan uzaklaşmasa da argümanlarını mümkün olduğunca doğa ile ilişkilendirerek ortaya koyma çabası olduğu söylenebilir. Ekofeminist teolojinin erkek-kadın düalizmine yönelik baskın söylemi bir tarafa bırakılacak ve Tanrı-alem ilişkisi açısından söylemleri tek başına ele alınacak olursa –ki bu neredeyse imkansızdır– bir husus öne çıkmaktadır: Ekofeminist yaklaşımın geleneksel monoteist tasavvura yönelik eleştirilerinin merkezinde Tanrı'nın hiyerarşik olarak yaratılmışlara olan üstünlüğüne olan vurgu ve yalnızca öte dünya ile ilişkilendirilmesi yer almaktadır. Geleneksel tasavvur hem hiyerarşik düşünme biçiminin bir sonucu hem de bu düşünme biçiminin destekleyicisi olarak görülmektedir. Bu durumda, ekofeminist teologların karşısındaki en büyük mesele bu bakış açısını tersine çevirecek bir Tanrı tasavvuru önerisi ile öne çıkmaları yönündeki beklentidir. Düalizm eleştirisini merkeze alan ekofeminist teolojinin yeni Tanrı tasavvurunu aynı zamanda anti-düalist bir bakış açısıyla inşa etmesi de beklenmektedir. Böyle bir yükümlülükle karşı karşıya kalan ekofeminist teologların doğanın kutsallık kazanmasının ancak onu tanrısal olan ile ilişkilendirmekle mümkün olabileceğini düşündükleri ortaya koydukları Tanrı tasavvurlarında açığa çıkmaktadır. Alemi Tanrı'nın bedeni olarak tasavvur eden McFague panenteist bir Tanrı modeli inşa ederken Tanrı'yı ve tüm alemleri bir olarak gören Gaia teorisinden hareketle Ruether panteist bir Tanrı tasavvuru ortaya koymaktadır. Fakat ekofeminist teologların ortaya koymuş oldukları bu Tanrı tasavvurları ekofeminizmin kurucu argümanı kabul edilen düalizm eleştirileri çerçevesinde değerlendirildiğinde problemliler ortaya çıkabilmektedir. Bunlar içinde en önemlisi, geleneksel monoteizmin eleştirilen aşkın Tanrı anlayışının tam karşısına içkin Tanrı anlayışının koyulmasıdır. Yani bir anlamda Tanrı'nın aşkınlığı ve içkinliği, tıpkı düalist çerçevede olduğu gibi karşı karşıya getirilerek tanımlanmakta ve aynı zamanda bu ikisi arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmaktadır. Tanrı'nın içkinliği Tanrı'nın aşkınlığı karşısında hiyerarşik olarak üstün konuma yerleştirilmektedir. Dolayısıyla ekofeminist teologlar tarafından ortaya koyulmuş özellikle bu karmaşa çerçevesinde bir açıklama bulunmadığı için bu ayrımın düalist bir ayrım olmadığını ve yalnızca diyalektik bir ayrım olduğu düşünmek mevcut literatür ışığında oldukça zordur. McFague muhtemel bir düalizmden kaçınmak için olsa gerek Tanrı'nın aşkınlığını reddetmemekte, aşkınlığa yeni bir tanımlama getirme çabası içinde görünmektedir. Fakat Ruether'da aşkınlığın tamamıyla ortadan kaldırıldığı bir Tanrı tasavvuru ile karşılaşmaktadır ve bu durum düalist perspektife yönelik öne sürdüğü eleştirileri açısından problem doğurmaktadır. Yani Tanrı'yı

alemin ötekisi olarak nitelendiren düalist çerçeveden kaçınırken başka bir düalizmin içinde yer aldığı söylenebilir. Bu durum ekofeminist perspektifin özellikle düalizm eleştirilerinin feminist teologların yaptığı şekilde doğrudan teoloji alanına uygulanabileceği konusunda şüpheler doğurmaktadır.

Ekofeminist teoloji antropolojik bir karaktere sahiptir. Tanrı ya da doğa hakkında konuşmak yerine neredeyse her zaman esas mevzu erkek-kadın ilişkisidir ve bu ilişkinin tahakküm olarak nitelendirilen mahiyeti çerçevesinde bir bakış açısı inşa edilmektedir. Bu bakımdan ekofeminist teologlar da soruna ortak bir çözüm ortaya koymaktan ziyade, reaksiyon gösterdikleri düşünce kalıplarına yönelik eleştirilerinde daha fazla ortak nokta sergilemektedir. Daha net bir ifadeyle, ekofeminist teoloji monoteist Tanrı tasavvurunun doğa üzerinde gösterdiği düşünülen yıkıcı etkiyi eleştirirken, monoteizme alternatif Tanrı tasavvuru ortaya koyarken olduğundan daha nettir. Ataerkil teolojiye karşı bir tepki hareketi olması bakımından feminist teolojinin eleştirileri noktasında daha açık ve net olması gayet beklenebilir bir durumdur. Fakat bu durum, özellikle Hıristiyan düşünce tarihinin indirgemeci bir yaklaşım ile ele alındığı intibamı doğurmaktadır. Tüm geleneği erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü bağlamında ele almak, özellikle Tanrı tasavvurunu bu antropolojik çerçeveye indirgemek, tek yönlü bakış açısı olarak değerlendirmeye açıktır. Hıristiyan geleneğinde özellikle aşkın ve öteki Tanrı anlayışı dönemsel politik problemlere bağlı olarak da zaman zaman vurgulanmak durumunda kalabilmiştir. Mesela, Tanrı ve yaratılmışlar arasındaki niteliksel ayrıma dikkat çekmek amacıyla aşkın Tanrı tasavvurunu güçlendiren ve modern Hıristiyan teolojisinde büyük etkisi olan diyalektik teoloji hareketinin zamanın Nazi rejimine ve liberal teolojiye karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı basit bir Hıristiyan düşünce tarihi okuması neticesinde bile anlaşılabilir bir durumdur.⁴⁹ Bu durumda tüm teolojik geleneğin yorumunu tek bir probleme bağlamak ve geleneği buradan okumak indirgemeci bir tutum olarak nitelendirilmesi kaçınılmazdır.

Tüm bahsi geçen durumlara rağmen ekofeminist teoloji ekoteolojik tartışmaların geneline önemli katkılar sunmaktadır. Ekofeminist teolojinin bu anlamda yaptığı en önemli katkısını Tanrı, alem ve insan ilişkisini bütünüyle ilgilendiren bir konu olan ekolojik krizi Tanrı tasavvuru üzerinden bir anlama ve yorumlama girişiminde bulunarak yapmış olduğu söylenebilir. Her ne kadar hareket noktası olan antropolojik çerçeveden arınmasa da yani bütün tartışmalarının merkezine ataerkil söylem eleştirisini koysa da eleştirdiği Tanrı tasavvuruna alternatif öneriler ortaya koyabilmiştir. Ekolojik krizi anlamada literatürdeki en yaygın eğilim insanın yeryüzündeki rolü ve insanın doğa ile olan ilişkisi üzerine yeniden düşünerek insan tasavvurunun yeniden inşa çabalarıdır. Ekolojik krize teolojik çerçeveden yaklaşırken insan ve doğa ilişkisi üzerinden tanımlamalarda bulunmak da son derece önemli ve hatta kaçınılmazdır. Fakat ekofeminist teoloji burada zor ve iddialı olan yolu seçerek ekolojik krizi ve hatta insan ve doğa ilişkisini yeniden düşünmeyi geleneksel Tanrı tasavvurunun yeniden düşünülmesini önermek suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu zor görevi üstlenen az sayıdaki teologlardan olmaları bakımından literatüre önemli katkıları olmuştur.

⁴⁹ Diyalektik teoloji hareketi için bkz. Kevin W. Hector, "Dialectical or Crisis Theology", *The Encyclopedia of Christian Civilization I*, ed. George Thomas Kurian (West Sussex: Wiley Blackwell, 2011).

Sonuç

Bu çalışmanın amacı mevcut ekolojik krizin genel anlamda teolojik nedenlere ve özel anlamda da monoteizme dayandığı yönündeki iddianın ekofeminist yorumunu değerlendirmektir. Bu değerlendirme McFague ve Ruether gibi önde gelen ekofeminist teologların monoteist Tanrı tasavvurlarına yönelttikleri eleştirileri ve ortaya koydukları Tanrı tasavvurları üzerinden yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada gösterildiği üzere feminist teologlar ekofeminizmin temel varsayımlarını ve argümanlarını teolojik öncüllere uygulamak suretiyle Tanrı-alem ilişkisini ekolojik kriz çerçevesinde ele almışlardır. Bu temel varsayımlardan birincisi kadına tahakküm ile doğaya tahakküm arasında ilişki olduğu varsayımdır. Bu varsayım teoloji alanına uygulandığında, kadının erkeğe tabiiyeti, erkeklerin Tanrı ile doğrudan ilişki kurabilirken kadının yalnızca erkekler aracılığıyla bunu gerçekleştirebilmesi ve tümünden teolojik tecrübesinin görmezden gelinmesi gibi feminist teolojik iddialar ile doğanın sömürülmesinin aynı probleme dayandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hem kadın hem de doğa açısından bakıldığında bu ataerki ilişki formunun arka planında geleneksel Hıristiyan Tanrı tasavvurunun yer aldığı iddia edilmektedir. Dolayısıyla ekofeminist teologlar doğanın sömürülmesinin de bu Tanrı tasavvurunun bir ürünü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sömürüyü destekleyen ve meşrulaştıran Tanrı tasavvurunun temel karakteristik özelliklerinin aşkın, bu dünyanın dışında, hiyerarşik olarak en üst seviyedeki varlık olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu durumda, ekofeminist teologlar açısından, mevcut Tanrı anlayışı tersine çevrildiğinde kadının ezilmesinin ve doğanın sömürülmesinin de önüne geçilebileceği sonucu doğmaktadır. Bu varsayımlardan hareketle ekofeminist teologlar tarafından panteist ve panenteist Tanrı tasavvurları ortaya konulmuştur. Bu bağlamda ekofeminist teolojinin ekoteolojik tartışmaların geneline önemli katkıları olmuştur. Bunlardan en önemlisi, ekolojik krizi teolojik çerçevede ele alırken yaygın olan tutumun aksine yani meseleyi insan ve doğa ilişkisi ekseninde ele almanın yerine, meselenin bir diğer teolojik boyutunu teşkil eden Tanrı ve alem ilişkisi üzerinden ele almaya çalışmalarıdır. Dolayısıyla bu anlamda literatüre, özellikle Tanrı, insan ve doğa ilişkisini farklı boyutlarıyla ele almayı hedefleyen ekoteoloji alanına eleştirel bakış açıları sunmak suretiyle önemli katkı sağlamaktadırlar. Diğer taraftan ekofeminizmin temel varsayım ve argümanları teoloji alanına uygulandığında kendi içerisinde bir takım çelişkili durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu çelişkili durumlar arasında en göze çarpanlardan birincisi ekofeminist teolojinin feminist söylemden bağımsız olmasa bile doğa odaklı olan bir teolojik yaklaşım ortaya koyma noktasında belirgin bir tutum sergilememiş olmasıdır. Ekofeminist teolojinin belirgin bir tutum sergilememiş olması neticesinde birincil kaygısının feminist söylemin desteklenmesi doğrultusunda argümanlar üretmek olduğu ve doğanın ve ekolojik krizin ancak ikincil bir öneme sahip olduğu şeklinde bir intiba doğabilmektedir. Ekofeminist teoloji monoteizme alternatif Tanrı tasavvuru inşa ederken ortaya çıkan bir diğer çelişkili durum ise aşkın Tanrı anlayışı karşısında içkin Tanrı anlayışının konumlandırılmasında görülmektedir. Bu çalışmada vurgulandığı üzere gerçekliğin düalist çerçeveden açıklanması ekofeminizmin eleştirilerinin merkezinde yer almaktadır. Fakat özellikle Ruether'in ortaya koyduğu panteist Tanrı anlayışında Tanrı'nın aşkınlığı ve içkinliği, tıpkı düalist çerçevede olduğu gibi karşı karşıya getirilerek tanımlanmakta ve aynı zamanda bu ikisi arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmaktadır. Tanrı'nın aşkınlığı ve içkinliği arasında yapılan ayrımın düalist bir ayrım olmak yerine yalnızca diyalektik bir ayrım olduğu sonucuna varmak ise mevcut literatür çerçevesinde mümkün

görünmemektedir. Bu durum ekofeminist teolojiyi kendi argümanları çerçevesinde belirsiz hatta çelişkili bir tutum içine sokmuş görünmektedir. Bunun yanı sıra mevcut Tanrı tasavvurunun yalnızca erkek ve kadın ilişkileri çerçevesinde ele alınarak eleştirilmesi ve Hıristiyan monoteizminin yalnızca ataerkil düşünce kalıplarının bir ürünü olarak sergilenmesi Hıristiyan düşünce ve teoloji tarihi açısından bakıldığında, indirgemeci bir tutumun ortaya çıkması ile sonuçlanacaktır.

Hıristiyan teoloji geleneği içerisinde ortaya çıkmış bir tepki hareketi olarak ekofeminist teoloji genel anlamda ekoteolojik tartışmalarda geniş yer tutmaya başlayan bir söylemi temsil etmektedir. Her ne kadar bu çalışma kendini feminist olarak nitelendiren teologlar üzerinden meseleyi ele alsada ekofeminizmin burada öne çıkarılan kurucu argümanları yalnızca ekofeministler tarafından savunulmamaktadır. Özellikle Hıristiyan Tanrı tasavvurunu hiyerarşik yapı ile ilişkilendiren ve bu yapının yaratılmışlar arasında güç ilişkilerini desteklediğini iddia eden feminist teoloji akımı dışında da Jürgen Moltmann ve Paul Santmire gibi teologlar bulunmaktadır. Bu teologların ekolojik kriz çerçevesinde geleneksel Tanrı tasavvurlarına yönelik eleştirileri bu çalışmanın kapsamı dışında kalsa da Türkçe literatürün zenginleştirilmesi açısından muhtemel araştırma soruları için yol gösterici niteliktedir.

Kaynakça

- Akay Dağ, Esra. "Ötekinin Ötekisi: Hristiyan Feminist Dinler Teolojileri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 871-902.
- Case-Winters, Anna. *Reconstructing a Christian Theology of Nature: Down to Earth*. Cornwall: Ashgate, 2007.
- Culp, John. "Panentheism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/entries/panentheism/> (erişim: 20 Mayıs 2023).
- Deane-Drummond, Celia. *Gaia and Green Ethics: Implications of Ecological Theology*. Nottingham: Grove Brooks Limited, 1993.
- Eaton, Heather. "Ecofeminist Theologies in the Age of Climate Crisis". *Feminist Theology* 29/3 (2021), 209-219.
- Göcke, Benedikt Paul. "Panentheism and Classical Theism", *Sophia* 52 (2013), 61-75.
- Gündoğan, Saim. "Din Felsefesi Açısından Doğa ile Bütünleşmek: Doğa ve Ekolojik Bilincin Oluşumuna Dair Bir İnceleme". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 9-32.
- Hector, Kevin W. "Dialectical or Crisis Theology". *The Encyclopedia of Christian Civilization* 1. ed. George Thomas Kurian. West Sussex: Wiley Blackwell, 2011.
- Howell, Nancy R. "Ecofeminism: What One Needs to Know". *Zygon* 32/2 (1997), 231-241.
- Kearns, Laurel. "The Context of Ecotheology". *The Blackwell Companion to the Modern Theology*. ed. Gareth Jones. 466-484. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Kureethadam, Joshtrom Isaac. *The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- Lovelock, James. *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- McFague, Sally. "An Earthly Theological Agenda". *Readings in Ecology and Feminist Theology*. ed. Mary H. Mackinnon – Mony McIntyre. 327-333. Kansas City: Sheed & Ward, 1995.
- McFague, Sally. *The Body of God: An Ecological Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.
- Mirsadri, Saida. "Iqbal's Process Worldview: Toward a New Islamic Understanding of the Divine Action". *Divine Action: Challenges for Muslim and Christian Theology*. ed. John Sanders, Klaus von Stosch. 113-130. Paderborn: Brill Schöningh, 2022.
- Moody, Linda A. *Women Encounter God: Theology Across the Boundaries of Difference*. New York: Orbis Books, 1996.
- Ruether, Rosemary Radford. "Ecofeminism – The Challenge to Theology". *DEP Deportate, Esuli, Profughe* 20 (2012), 22-33.
- Ruether, Rosemary Radford. *Gaia and God: An Ecofeminist Theology of Earth Healing*. San Francisco: Harper, 1994.

Ruether, Rosemary Radford. *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*. Boston: Beacon Press, 1983.

Ruether, Rosemary Radford. "The Emergence of Christian Feminist Theology". *The Cambridge Companion to Feminist Theology*. ed. Susan Frank Parsons. 3-22. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Santmire, Paul H. "Ecology, Justice and Theology beyond the Preliminary Skirmishes". *Readings in Ecology and Feminist Theology*. ed. Mary H. Mackinnon – Mony McIntyre. 56-62. Kansas City: Sheed & Ward, 1995.

Toynbee, Arnold. "The Religious Background of the Present Environmental Crisis". *International Journal of Environmental Studies* 3 (1972), 141-146.

Türk, Seçil Mine. "Ekofeminizm ve Dualizm Fikri". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 24 (2017), 377-392.

Warren, Karen. "Feminism and Ecology: Making Connections", *Readings in Ecology and Feminist Theology*. ed. Mary H. Mackinnon – Mony McIntyre. 105-123. Kansas City: Sheed & Ward, 1995.

White, Lynn. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis". *Science* 155/3767 (1967), 1203-1207.

Williams, Delores. "The Color of Feminism". *Christianity and Crisis* 45 (1985), 164-165.